

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

Муниципальное бюджетное образовательное учреждение

«Республиканская школа-интернат «Тувинский кадетский корпус»

РАССМОТРЕНО
на заседании педсовета
ГБОУ «РШИ «ТКК»

Протокол №1 от «29»
августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНО

заместителем директора по
НМР

Сарыглар

Сарыглар С.А.
от «31» августа 2023 г.

Монгуш С.Г.
Приказ №265 от «31»
августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»

для обучающихся 5-9 классов

г. Кызыл, 2023

**Кол ниити өөредилгениң «Төрээн (тыва) дыл» эртеминге
чижек ажылчын программа**

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Чижек программаның ниити характеристиказы

Кол ниити өөредилгениң төрээн дылга чижек программазын Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан (РФ-тин Өөредилге яамызының дужаалы, декабрь 17, 2010, № 1897). Ол ышкаш Ийиги салгалдың федералдыг күрүне стандартында көрдүнгөн Ниити өөредилгениң утка-шынарының үндезин өзээнге болгаш Кол ниити өөредилгениң түннелдериниң негелделеринге даянган *“Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5-9 классы.”* (2010) деп программаны үндезин кылдыр алган болгаш Россияның Өөредилге болгаш эртем яамызының 2014 чылдың декабрь 29-та үндүргени 1644 дугаарлыг база 2015 чылдың декабрь 31-те үндүргени 1577 дугаарлыг дужаалдарында көрдүнгөн өскерилгелерни өөренип көргөн. Ук материалдарда эге ниити өөредилгениң чижек программазын уламчылаар болгаш кол ниити өөредилгени улам сайзырадырының бүгү талалыг кылдыныгларын боттандыраар программазының кол идеяларын болгаш дүрүмнерин, тыва дылдың онзагай демдектерин барымдаалавышаан, тургускан.

ӨФКС киригени-биле школа назыны четпээн уруглар, эге болгаш кол ниити өөредилгениң тыва дылды өөредириниң чугула принциптеринге оларның чада аайы-биле үзүктел чок болгаш сырый харылзаалыы хамааржыр. Ук ажылчын программада өөреникчилерниң кол ажыл-чорудулгаларының хевирлерин улам сайзырадыры көрдүнгөн. 5-9 класстарның өөреникчилериниң интеллектуальдыг болгаш эмоционалдыг талаларында элээн өскерилгелер болуп, сайзырап турар үези болур. Элээди уругларның делегей көрүүшкүнү делгемчип, боттарының үзел-бодалын илередип, бот-тускайлаң ажылдап, чогаадыкчы идеялар чортуп бедип бар чыдар. Ынчангаш тус эртемни оларның онзагайларын барымдаалап тургускан.

Чижек программа башкының ажылчын программазын тургузарынга кол үндезин болур. Ажылчын программалар болгаш өөредилге номнарының тургузукчуларынга өөредилге курузунуң өскерилбес өзек (албан өөредир) кезээн бо чижек программада айыткан, ынчалза-даа авторлар боттары өөреникчилерниң шингээди алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңгелиниң аайы-биле таарыштыр өскерттип кылып алганы өөредилге материалын ажыглап болур. Ук материалдарның утказын делгемчидип азы

кезектерге (модульдарга) чарып өөредириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажыл-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырарын сүмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланыышкынның өөредилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөредир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдынган ажылчын программаларны ажыглап болур.

Чижек программада кол школага эге ниити өөредилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнгөн. Кол школаның тыва дылга программанын база 5-9 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында өөредилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Чижек программа беш кезектен тургустунган:

- «Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирирер үлүг-хуузу; эртемниң ниити характеристиказы, өөредилге планында туружун айыткан «Тайылбыр бижик»;
- “Тыва дыл” эртемниң кезектериниң аайы-биле өөренир чүүлдери болгаш билиглерин кирирген “Кол утказы”;
- «Тыва дыл» эртемни өөренигениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, предметтиг түңнелдери;
- «Тыва дыл» курузунда 5-9 класстарга көрдүнгөн чижек темаларны, оларның аайы-биле уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин; класс бүрүзүнге эртемни каш шакка өөредирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек темалыг планнаашкын»;
- Амгы үеде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргүзүг болгаш немелде материалдарны, техниктиг дериг-херекселдерни айыткан «Эртемниң өөредилге-методиктиг болгаш материал-техниктиг хандырылгазы».

“Төрөөн (тыва) дыл” эртемниң кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга кирип турар ужур-дузазы

Тыва дыл – тыва чоннуң төрөөн дылы, *тыва* этностун төлөөлериниң харылзажылга дылы. Ол ышкаш 1990 чылдың “Тыва АССР-ниң дылдарының дугайында”, 2003 чылдың “Тыва Республиканың дылдар дугайында” болгаш 1991 чылдан бээр Тыва Республиканың үндезин хоойлузунда орус дыл-биле чергелештир тыва дыл күрүне дылы кылдыр хүлээп алдынган. РФ Конституциясында болгаш дылдар дугайында хоойлуда Россияның чоннарының дең эргелиин магадылаан. “Тыва Республикада өөредилге дугайында Хоойлузу” (1996, 2014) ук эргелерни тодаргайы-биле амыдыралга боттандыраарының оруктарын айыткан.

Россия Федерациязының хөй санныг чоннарының аразында түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы.

Тыва дыл өөредилге, культураның хөй янзы адырларында база ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынмышаан, дараазында хүлээлгелерни күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тыва улустун байлак аас чогаалының болгаш тыва чечен чогаалдың хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынып турар дылы;
- өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның база амгы эртем, төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының болгаш эртем ажылдарының орус дылдан тыва дылче очулгазының дылы;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер болгаш Интернет четкизинде информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болур.

Төрөөн (тыва) дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажил-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкынниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле деңге төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонуурганчыг кылдыр өөредир. Национал школа тыва улустун аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн

дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр.

Кол школага (5-9 класстарга) төрөөн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын культураның болушкуну кылдыр үнелеп көрүп, ону хүн бүрүде амыдыралга харылзажылганың азы ниитилелде харылзаа тударының кол аргазы деп медереп билип, ажыглаар кылдыр кижизидери.
- төрөөн дылы кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун;
- ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шиңгээттирери;
- дылдың болушкуннарын танып билирин, оларны сайгарып, деннеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры;
- аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыырын, чугаа чорударының хевирлерин, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглаарын, чугаа этикединиң негелделерин шиңгээттирери;
- бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
- чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

5-9 класстарга түннел хыналда ажылдар азы түннел аттестацияның хевирлери

Кол ниити өөредилге черлерин доозуп турда, регионалдыг түннел хыналда ажылдарны кылдырары албан, а түннел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип

алганы-биле дужаар. 9 класстың доозукчуларына регионалдыг түңнел хыналда ажилды эдертиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантыны 1 шак (60 минута) иштинде кылдырары көрдүнген. Тыва дылга күрүне шылгалдазын хыналда-хемчег материалдарының негелделеринге чагыртып эрттирери болгаш онаалгаларны 3 шак 55 минута дургузунда күүседир. Бо программа тыва дылга түңнел күрүне аттестациязының хыналда-хемчег материалдарын тургузарының үндезини болур.

Ниити өөредилгениң национал-девискээр кезээн шиңгээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөредилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажил-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажил-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шиңгээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогуумчалыг байдалы болур.

Өөредилге эртемниң ниити характеристиказы

Кол школага тыва дыл курузунуң сорулгазы – өөредилгеге метапредметтиг (кандыг-бир эртемниң өске эртемнер-биле холбаазына даянып өөренири) болгаш предметтиг (тус эртемге хамаарышкан) түңнелдерни чедип алыр дээш, компетенциялар-биле ажилче кичээнгейни угландырары. Ук ажил коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культурологтуг компетенцияларның хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарына салдарлыг.

Коммуникативтиг компетенция (харылзажылга компетенциязы) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, уругларның назы-харына дүүштүр аңгы-аңгы байдалдарда шын ажыглаары. Азы, өскээр чугаалаарга, аас болгаш бижимел чугааның үндезинерин шиңгээдип ап, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле өөредилге болгаш ажил-агыйның өске-даа адырларына, херек таварылгада база өг-бүлеге, чоок кижилери, эш-өөрү-биле чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалына база чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, социал байдалы, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскерттип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырына салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын *үш угланыышкына* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстөрнүң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрнү ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларынга дүүштүр хажыдыышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медегеп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланыышкын– уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары дээш о.ө.) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Тыва дылда өөреникчилерниң сөс курлавыры чүгле «Тыва дыл», «Төрээн чогаал» (5-7 класстар), «Тыва литература» (8-9, 10-11 класстар) эртемнериниң эвес, а өске-даа эртемнерниң болгаш класстан дашкаар ажылдарның, хемчеглерниң ачызында байыыр. Хүн бүрүде сөс-биле ажылды чорудар, билдинмес сөстөрнүң утказын тайылбырлаары-биле улуг улустан айтырып, словарьлардан дилеп-тывар ажылды чорудар.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрнү шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билиринге, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан-даа темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянның номчулганы чедип алыры чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянның номчуп тура, ында сөстөрнүң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыр.

Дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп билип, азы, ында ук тускай демдектер чүнү илередип турарын база ооң система болурун болгаш дыл эртемин тускай эртем кылдыр шиңгээдип алганындан ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып билири. Оон аңгыда тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдип алганындан; өөреникчи бүрүзүнүң тус-тузунда сөс курлавырын болгаш чугаазының грамматиктиг тургузуун байыдып, шын тургузуп билиринден база хевирлеттинер. Ук компетенция оон аңгыда уругларның сөстөр болгаш фразеологтук каттыжыышкыннарын база грамматиктиг хевирлер болгаш синтаксистиг конструкцияларны чугаага ажыглаарының нормаларын чаңгыс аайлажыдып тургузары; шын бижилге болгаш пунктуация талазы-биле (бижик демдектерин ажыглаары) билиглерин улам сайзырадып, лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Тыва дыл башкылаашкынында чугула угланыышкынның бирээзи уругларның төрөөн дылынга грамматиктиг болгаш стилистиктиг частырыгларны кылбайн, шын бижип билириниң чаңчылдарына өөредери болур. Орфографтыг, пунктуастыг дүрүмнерже болгаш шын чугаалаарының арга-мергежилдерин хевирлээр теория айтырыгларынче; сөстөрни уткалыг кезектерге шын чарып, чугааа кезектерин ылгап, домак иштинге сөстөрниң холбааларын шын тургузуп билиринче кичээнгейни күштелдирер.

Бижири нарын азы берге таварылгалар-биле ажылды доктаамал чорудуп, уруглар ук сөстөрни азы морфемаларны шиңгээдип алыры-биле хөй солун аргаларны ажыглаар. Словарь азы лексика-биле ажылга дараазында онзагай аргаларны ажыглаарын сүмелеп болур: аңгы-аңгы сөстөрни темалыг бөлүктерге каттыштырары; бердинген сөстөр, сөс каттыжыышкыннарындан домактар чогаадып, тургузары; чаңгыс дазылдыг сөстөрниң сөстөр уязын тургузары; кижини бүрүзүнүң бот-тускайлаң словарьжыгаштарын кылып ап болуру; сөстөрниң тывылган угун сонуургап, ооң ужур-утказын тып, тайылбырлаары; словарьлыг диктантыларны чорудары дээш о.ө. Ындыг хевирлиг болгаш оон-даа аңгы онаалгалар азы мергежилгелер уругларның словарь-минимумун (шиңгээдип азы сактып алган турар ужурлуг) быжыглаарына ужур-дузалыг.

Школага өөренип эртер ужурлуг тыва дылдың бүгү материалын уруглар шиңгээдип тура, орфографтыг болгаш пунктуастыг чаңчылдарын быжыглаары-биле шын бижилгениң айтырыгларын доктаамал сайгарып, сайзырадыры эргежок чугула.

Уругларның класска болгаш бажыңга ажилдарын башкының доктаамал хынап турары бир чугула чүүл болур. Оон аңгыда өөреникчилерниң частырыгларын база хыналда ажилдарын кичээнгейлии-биле сайгарары оларның билиглери болгаш чаңчылдарын тургузуп база эдериниң талазы-биле башкының чорудар ажылының бир угланыышкыны болур.

Өөреникчилерниң бот-тывынгыр ажилдаарыңга тайылбыр литература-биле (справочниктер) ажилдаарыңга чаңчыктырары база улуг ужур-дузалыг. Шын бижилге болгаш шын адалга база сөстөрниң уткаларын, хевирлерин тодарадып, ударениезин ажыглаар талазы-биле бергедээшкиннер туруп келирге, школачыларга таарыштыр тургузуп каан тускай словарьлар болгаш справочниктер-биле ажилдап билир кылдыр уругларны башкының чоорту өөредип, чаңчыктырары чугула.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевир кылдыр медресе билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзагайларын, тыва чугаа этикедин, өске чоннар-биле харылзажып, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерни билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Ук программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде бердинген материал чүгле теория талазы-биле билиглерни алыры эвес, а оларны херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазыңга азы харылзажылгага шын ажыглап билирин боттандырыр. Бердинген программаның тургузуу төрөөн дыл курузунуң коммуникативтиг, лингвистиктиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынче угланган. Ында тыва дыл курузунуң аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөредилгениң сорулгаларының аайы-биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң түңнелдерин канчалдыр чедип алырын айыткан.

Чижек ажилчын программада бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а оларны амыдыралга шын ажыглап билиринче угланган. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шингээдир билиглерде» курстуң кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болуушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөрөдирде, ажыглаар өөрөдилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген.

Бо программаның эң кол угланыышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктырары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шиңгээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары)** көрдүнген:

1) өөрөдилгениң харылзаа чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үжилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүңге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) өөрөдилгениң угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданыышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш, дээш о.ө); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) өөрөдилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) хөй талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири;

бодунун кылган чүүлүнгө үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндезилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөредери чүгле дыл эртеминиң билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидеринче, чугаалажырының ниити дүрүмнерин болгаш чугаа культуразын сагыырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур. Ынчангаш кол школага (5-9 класстар) төрөөн дылды өөренигиниң түннелинде ортумак (долу) школаның (10-11 класстар) болгаш өске ортумак тускай өөредилге черлериниң өөредилгезин уламчылаар. Доозукчунун «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде алган билиглери ооң ниити культуразының деңнелин көдүрер.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунун өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужурдузалыг *үш уткалыг шугумну* айыткан:

- Коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Дыл талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш чугаа чорудары», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрениген соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва улустуң төөгү болгаш культура-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстуң кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээдип алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш төрөөн дыл дээрге катаптаттынмас национал-культурлуг болуушкун деп билип алыр. Ынчангаш курстуң кезектериниң дараалашкаа болгаш өөредир шактарның хемчээлиниң чижеглей бердингени ооң чижек программа болуп турарында.

Өөредилге планында «Тыва дыл» эртеминиң туружу

Тыва Республиканың девискээринде тыва дыл орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы кылдыр хүлээп алдынганын болгаш 2018 чылдың август 3-те үнген “Россия Федерациясында өөредилгениң дугайында” хоойлуда өскерилгелерни барымдаалап, тыва дылды Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредири көрдүнгөн.

Регионалдыг өөредилге планында төрөөн (тыва) дылды неделяда 3 шакка өөредип болур, ооң иштинде 1 шактытус эртемнерни шынарлыг өөредири-биле өөредилге чериниң шиитпири-биле үлээр кезээнден алырын сүмелеп турар. Ынчангаш бо программаны дараазында шактарга өөредип болур кылдыр чижеглей кылган: 5 класска – 102 шак, 6 класска – 102 шак, 7 класска – 102 шак, 8 класска – 68 шак, 9 класска – 34 шак. Бо программада ниитизи-биле 5-9 класстарга – 408 шакка өөредир кылдыр кириген.

“ТЫВА ДЫЛ” ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Кол школаның доозукчуларының тыва дылдың программазын шингээдип ап азы чедип алыр уjurлуг түннелдери:

Бот-тускайлаң түннелдер:

- төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Россияның төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун, ооң чурттакчыларының төрөөн дылын хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын угаап билири, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болуру;
- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; бодунуң чонунуң болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүң үндезиннерин билири;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының төөгүзүнге, культуразыңга, шажын-чүдүлгезинге, езу-чаңчылдарыңга, дылыңга болгаш ыдык-сүзүктеринге хүндүткелдиг, сагыш-сеткилинден эки хамаарылгалыг болуру;

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын хевирлеп, сайзырадырыңга школага өөредилге үезинде төрөөн дылын дамчыштыр шингээдип алырын медресеп билири, билиг чедип алырыңга ук дылдың ужур-утказын тодарадыры, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп медресеп билири;

- чүве билип алырыңга сундулуг, бодун сайзырадырыңга болгаш билиин бедидеринге сонуургалдыг болуру;

- бодунуң сонуургалының аайы-биле мергежилин медреселдиг шилиири;

- бодунга таварышкан моралдыг бергедээшкиннерни ажып эртип шыдаары; бодунуң кылдыныглары дээш, харысалгалыг болуру (чаагай мөзү-бүдүштү хевирлээри, өске улустуң шажын-чүдүлгезин, амыдыралче көрүжүн хүндүлээри, кижиниң амыдыралында мөзү-бүдүш, чүдүлге, өг-бүле болгаш ниитилел деп билиглерниң ужур-утказын билири дээш о.ө);

- өөредилгеге харысалгалыг болурун хевирлээри; күш-ажылга ынак, хөй-ниитиниң чугула ажыл-херээнге киржип билир дуржулгалыг болуру;

- кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралыңга өг-бүлениң ужур-дузазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири;

- делегейде кижилерниң социалдыг, культурлуг амыдыралдың болгаш дылының, иштики культуразының байлаан барымдаалавышаан, бодунуң делегей көрүүшкүнүн амгы үениң эртеминиң, ниитилел практиказының деннелинге дүүштүр хевирлеп шыдаары;

- өске кижиге, ооң бодалыңга, делегей көрүүшкүнүңгө, культуразыңга, дылыңга, чүдүлгезинге, боттуг туружунга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

- өске кижиге-биле чугаалажып, ооң-биле билчип ап шыдаары;

- ниитилелдиң чурумунга чагыртып билир;

- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге киржип билири;

- чаагай амыдыралчы дуржулгага даянып, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды тудуп шыдаары; берге байдалдарда дузаны кадары;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын таварыштыр эстетиктиг мээ-медреселин

сайзырадыры, чараш чүүлдүшүңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның езу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

- экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдушту чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары);

- тыва дылдың эстетиктиг дээштиин, үнезин медресеп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хумагалап, хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри; тыва чоннуң национал культура талазы-биле арга-дуржулгазын, билиглерин азы ук культура-биле холбашкан бүгү чүүлдерни школадан төрөөн дылын дамчыштыр шингээдип алып дээрзин медресеп билири;

- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг (эртем бүрүзүндөн чедип азы шингээдип алыр) түннелдер:

Метапредметтиг түннелдерде өөреникчилерниң **өске эртемнерге шингээдип алганы билиглер** болгаш **өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныглары** (башкарылгалыг, угаап шингээдириниң, харылзажылга чорудар) кирип турар.

Өөреникчилер номчулганың үндезиннерин хевирлээр болгаш сайзырадыр ажыл уламчылаар, янзы-бүрү медээлер-биле ажылдаарының мергежилдерин шингээип ап, төлевилелдер кылырынга, кыска шинчилел ажылдарынга киржир.«Төрөөн чогаал», «Тыва литература», «Тываның географиязы», «Тываның төөгүзү», «Улусчу ужурлар» дээш өске-даа эртемнерге улаштыр номчулганың үндезиннерин быжыглаар болгаш улай хевирлээр. Номчуп билири дээрге-ле өөрөдилгезин уламчылаарынга болгаш бот өөрөдилгеге, хостуг үезинде номчуттунарынга, ажыл-ишти амыдыралга белеткениринге дээш оон-даа өске бодунуң моон соңгаар планнарын боттандыраарының аргазы болур. Доозукчуларның номчуттунары ниити делегейни болгаш бодун хүн бүрүде билип ап чоруурунга, ниитилел биле кижиниң аразында таарымчалыг байдалды тургузар харылзааларынга хереглеттинер. Ол ышкаш янзы-бүрү медээлер-биле ажылдаар мергежилдерни өөреникчилер чедип алып. Олар сөзүглелдерни өскерттип, системажыдып, деңнеп, сайгарып, аңаа хамаарыштыр

түннелдерни үндүрүп билир; кол болгаш артык медээлерни демдегелеп, чугула фактыларны, бодалдарны утказының аайы-биле тодарадып; медээлерниң эң кол чүүлдерин кысказы-биле план, тезистер, таблица, даяныр конспектилер хевиринге көргүзүп шыдаар;

Төрөөн дылын өөренип тура, төлевилелдер тургузар ажилдың дуржулгазын албышаан, өөреникчилер боттары ажилдаарыңа, идепкейлиг, харысалгалыг болуруңа бодун чаңчыктырар, ажил чорудулгага сонургалдыг, чедииникиниг болур.

ӨФКС-тиң ортумак (долу) өөредилгезиниң негелделеринге дүүштүрөөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгыларының үш бөлүүн аңгылап турар: башкарылгалыг, угаап шингээдириниң, харылзажылга чорудар.

Өөредилгениң башкарылгалыг (ругулятивтиг) бүгү талалыг кылдыныгылары:

1. Өөредилгениң сорулгаларын боду тодарадыр, сорулгаларны шийтпирлээр аргаларны (күүседириниң ажилдарын) билир; ол ышкаш сонургал оттурар болгаш аңаа идиг бээругаап шингээдир бодунуң ажил-чорудулгазын сайзырадыр.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- амгы үеде болгаш моон соңгаар планнап турар өөредилгениң түннелдерин сайгарар;
- бодунда тургустунуп турар берге айтырыгны (проблеманы) шын билир болгаш ооң иштинден эң-не чугулазын тодарадыр;
- чугула айтырыгны шийтпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем даап даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түннелди баш бурунгаар даап билир;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларыңа үндезилээн ажил-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажил-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле өөредилгениң аргаларын (күүседириниң ажилдарны) билир.
- дес-дараалашкак базымнарны айтытпышаан болгаш оларга даянмышаан, сорулгалыг угланыышкыннарны болгаш эң баштай айтыр үндезин ыдыктарны бадыткаар.

2. Өөредилгениң өөредилгениң болгаш угаап шингээдириниң эң-не чедимчелиг аргаларын медреселдii-биле шиливишаан, сорулгаларын чедип алыр оруктарның планнарын боду тургузуп шыдаар.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдир аргаларга (күүседир ажилдары) дүүштүр болгаш оларны канчаар күүседириниң базымнарын тургузары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр,

- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилип шыдаар;

- чоокку үениң амыдыралчы планнарын тургуп билир;

- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны (күүседириниң ажилдарын)/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;

- чидиг айтырыгны (төлөвилел күүседирде, шинчилелдерни чорударда) шиитпирлээр панны тургузар;

- сорулганы шиитпирлээр өөредиглиг болгаш угаап шингээдир аргаларны (күүседириниң ажилдарны) тыварынга тургустунуп турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;

- өске кижилерге практиктиг ажилдарны канчаар шиитпирлеп боттандыраары сүмелээн тайылбырны кылбышаан, бодунуң дуржулгазын тодаргайы-биле бижиир;

- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнап болгаш эде тургузар;

3. Планнап турар түңнелдери-биле бодунуң кылдыныгларын деңзигүүрлээр, түңнелди чедип ап турар үеде бодунуң ажил-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын эдер;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- удуртукчу башкы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажил-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр,

- планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажил-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин системажыдар (оларның иштинден мурнады күүседир чүүлдерни шилиир);

- ажил-чорудулгазын үнелээри-биле аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажил-чорудулгазынга бот- хайгааралды чорудар;

- кандыг чылдагааннар-биле чедишкинниг болганын азы планнап алган түннелдериниң чедимче чок болганын бадыткавышаан, бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээр;

- аңгы-аңгы байдалдарда болгаш/азыпланнап алган түннелдери чедимче чок болганда, өөредилгениң кылдыныгларын күүседире-биле чедимчелиг аргаларны тывар;

- план аайы-биле ажылдап тура, планнаттынган түннелдерни чедип алыры-биле хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазынга эдилгелерни киирер;

- чедип алган түннелдериниң болгаш ажыл-чорудулганың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;

- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.

4. Сорулганы шиитпирлээр аргаларның күүселдезиниң шынын, бодунуң ону шиитпирлээр аргаларын үнелеп билер.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- өөредилгениң сорулгаларын шиитпирлээр аргаларны (күүседириниң ажылдарын) шын күүседириниң негелделерни тургузар;

- өөредилгениң сорулгаларын чедип алырда, тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткаап билер;

- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;

- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле бодунуң кылган чүүлдериниң түннелин үнелээр;

- бодунуң иштики болгаш даштыкы ажыглап болур курлавырларга даянмышаан, шилип алганы арга-биле сорулганы чедип алырының барымдаазын көргүзөр;

- бодунуң өөредилге талазы-биле түннелдериниң өзүлдезин демдеглээр болгаш сайгарар.

5. Бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шингээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шингээдип алыр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- өске өөреникчилер-биле бот-боттарын хынажып турар үезинде бодунуң өөредиглиг болгаш угаап шингээдир ажил-чорудулгазын хайгаараар болгаш сайгарар;

- херек кырында болгаш планнап турары өөредилгениң ажил-чорудулгазының түңнелдерин деңзигүүрлээр (деңнештирер) болгаш шиитпирни үндүрер;

- тургустунуп келген өөредилгениң байдалдарына таарыштыр шиитпирни үнүрер болгаш ол дээш харысалгалыг болур;

- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр болгаш чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

1. Билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, логиктиг угаап боданышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- кол даяныр сөстүң ылгавыр демдектерин болгаш шынарларын илереткен ооң-биле харылзаалыг сөстөрни тывар;

- кол даяныр сөстүң болгаш ооң-биле харылзаалыг сөстөрниң утка аайы-биле илчирбезин тургузар;

- ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле демдектериниң аайы-биле дөмейлеп, бөлүктевишаан, каттыштырар болгаш оларны түңнээр;

- чугула болуушкунну өске хөй болуушкуннар аразындан ылгаар;

- ниити ылгавыр демдектерни ылгавышаан, чүвелерни болгаш болуушкуннарны деңнээнинге үндезилеп угаап боданышкынны тургузар;

- болуушкуннарның чылдагааннарын тодарадыр

- янзы-бүрү бодалдарны сайгарбышаан, түңнелди кылыр; бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар.

2. Өөредиглиг болгаш угаап шингээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, модельдерни болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- эртемнер болгаш/азы болуушкуннар аразында логиктиг харылзааларны тодарадыр, ол харылзааларны демдектер дузазы-биле схемага демдеглээр;
- бодалганың негелдезинге болгаш/азы ону бодаар аргаларга даянып модель/схема тургузар;
- шинчилеп турар чүүлдүң ылгавыр демдектерин айытпышаан, аас-биле дамчыдар, боттуг болгаш медээ дамчыдар модельдерин тургустунган байдалдың аайы-биле сорулганы чедип алыр арга кылдыр тургузар;
- таблица, схема болгаш өске-даа допчулай дамчыдар хевирлерде нарын (хөй угаланыышкынныг) медээлерни сөзүглел хевиринче болгаш ол-ла допчулай көргүзөр хевирже шилчидер;
- дорт, доора (каксы), удурланышкак бадыткалдарны кылыр;
- тургустунган байдалга, сорулгага болгаш/азы түннел үнелелдин негелделеринге үндезилеп, кылган чүүлүнүң дуржулгазын болгаш өөредиглиг төлевилелди, шинчилелди (теориялыг, дуржулгалыг) боттандырганын сайгарар/бот үнелээр.

3. Уткалыг номчулга.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- ажыл-чорудулгазының сорулгазының аайы-биле сөзүглелден херек медээни тывар;
- сөзүглелдин утказын сайгарар, ооң утказын бүрүнү-биле билир, сөзүглелди тургузар;
- сөзүглелде чуруттунган болуушкуннарның аразында харылзааларын тургузуп билир;
- сөзүглелдин кол бодалын түңнээр;
- сөзүглелди өскертип эде тургузар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин шүгүмчүлелдиг үнелээр;

4. Бойдуска хумагалыг болур дугайында бодалды хевирлээр болгаш сайзырадыр, ону угаап шингээдир, коммуникативтиг, социалдыг практикага болгаш мергежил шилип алырынга ажыглаар;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- долгандыр турар бойдуска бодунуң хамаарылгазын тодарадыр;
- экологтуг байдалдарның амылыг чүүлдерниң чуртаар черинге салдарын сайгарар;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыглар таварыштыр илередир.

5. Словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- эң-не чугула даяныр сөстөрни болгаш хереглээн чүүлдерин тодарадыр;
- электроннуг дилеп-тывар системаны болгаш словарьларны харылзаштырып ажыглаар;
- хөй санныг дилеп-тывар аргаларны ажылдың түңнелдиг болурунга ажыглаары-биле тургузар;
- дилээшкинниң түнелинде чедип алган түңнелдерин бодунуң ажыл-чорудулгазы-биле дүүштүрер.

Коммуникативтиг бүгү талалыг кылдыныглар:

1. Өөредилгеге демнежилгелиг болгаш эш-өөрү азы башкызы-биле кады ажылдажылганы организаптап билир; боду хууда болгаш бөлүк иштинге ажылдаар: кижиниң бүрүзүнүн туружунга болгаш сонуургалынга даянып, ниити шиитпирни тывар болгаш маргылдааны чара шиитпирлээр;

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- кады ажылдажылга үезинде кандыг-бир даалганы күүседир;
- чугаа үезинде кады чугаалажыр эш бооп шыдаар, өске кижиниң чугаага хамаарышкан бодалын, бадыткалдарын, фактыларын, даап бодаашкынын, маргыш чок шын чүүлүн (аксиома), шынзыдылгаларын ылгавышаан, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;
- чугааның чедишкинниг болурунга идиг берип турар азы аңаа шаптыктап турар бодунуң азы кады чугаалажыр кижизиниң кылдыныгларын тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулга үезинде бурунгаар көрүш-биле кады ажылдаар харылзааларны тургузар;

- бодунуң үзел-бодалын шын, үндезинниг кылдыр бадыткаар, дискуссияга бодунуң удурланышкак бадыткал-үндезиннерни идип үндүрер, бодунуң бодалын маргылдаалыг чугаа үезинде таарыштыр эде тургузуп шыдаар;

- бодунуң бодалынга шүгүмчүлөлдиг болур, бир эвес бодап турганы шын эвес болза, ону миннир болгаш эдер;

- маргылдаалыг байдалда шиитпирни таарымчалыг кылдыр өскерттип билер;

- дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

- бөлүктүң мурнунга салдырган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;

- бөлүккө өөрөдилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

- чугаалажып турар кижизиниң талазындан чугаа үезинде билишпес/таарышпас чоруктан үнген үзүктелиишкиннерни чайладыр.

2. Харылзажылганың сорулгаларын чедип алыры-биле янзы-бүрү аргаларны бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын болгаш ажыл-чорудулганы планнаар болгаш таарыштырарыңа херек чүүлдерни медреселдиг ажыглап билер; аас болгаш бижимел чугааны, контекстиг чугааны билер.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- харылзажылганы чедип алырының аргаларын тодарадыр болгаш аңаа дүүштүр чугааның аргаларын (дыңнаары, чугаалаары, бижири, номчууру) шилип ажыглаар;

- монолог болгаш дискуссия үезинде чугаа культуразын сагыыр;

- чугаа үезинде бодунуң бодалын чугаалаар болгаш бадыткаар, ол ышкаш кады чугаалажып турар кижизиниң бодалын айтырар (сонуургаар);

- чугаа үезинде чугаалажып турар кижизи-биле дургуржуп сүмележир болгаш шиитпирни үндүрер;

- чугааның аргаларын ажыглавышаан, кымга-даа дөмейлешпес онзагай сөзүглелдерни тургузар;

- номчуур, бижиир аргаларны болгаш башкының удуртулгазы-биле шилип, белеткеп алганы көргүзүг материалдарын ажыглаар.

3. Медээ-харылзажылга технологиязын ажыглаарының талазы-биле билиин сайзырадыр.

Өөреникчи дараазында чүүлдерни кылып шыдаар:

- медээ-харылзажылга технологиязын угланышышкынныг ажыглавышаан, өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларыншиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулгалыг дилээр болгаш ажыглаар;
- харылзажылганың байдалынга таарыштыр бодунуң бодалдарын дамчыдарда, шын таарымчалыг медээни шилиир, тургузар болгаш ажыглаар;
- медээни этиктиг болгаш хоойлу-дүрүм негелделерин сагывышаан, ажыглаар;
- аңгы-аңгы хевирниң медээ дамчыдар курлавырларын кандыг-даа дыңнакчыга таарымчалыг кылдыр ажыглаар, медээни артык чүүлдер-биле бокталдырбайн, арыг дамчыдар, өскелерге хора чок болур кылдыр чугаа культуразын сагыыр;

Предметтиг түңнелдери

1) Төрээн (тыва) дылынга чугаа чорудулгазының (чугааның) бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас дыңнадыгда медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээни ылгап шыдаары);
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таныжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;
- тыва дылда аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш, дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле азы ылавылап дыңнаары) ажыглап билири;
- тыва дыл кырында информация (медээ) ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- тодаргай (бердинген) темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири; литературлуг тыва дылдың шын адалгазының, лексиказы болгаш грамматиказының кол нормаларын сагыыры.

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түңнелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- төрээн дылынга дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче кыйгыраары, сонуургалын оттураары (диалог-побуждение), өске кижиле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) болгаш оларны холуй ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- тыва чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң хүн бүрүде чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскерттип, делгередип билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) “Тыва дыл” эртемінде алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын амыдыралга хүн бүрүде ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап шыдаары;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

Ол ышкаш доозукчу дараазында кол предметтиг түңнелдерни чедип алыр:

- дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижги бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралынга ужур-дузанын билири;

- аңгы-аңгы девискээрлерде (Красноярск крайның Усинск сумузунда; Сонгу-Барыын Моолдуң Буянт аймакта Ховду, Баян-Ульгий аймакта Цэнгел, Хубсугул аймакта Цагаан-Нур сумуларында, Кыдаттың Синьцзянь-Уйгур автономнуг округта) чурттап турар *тыва* аймак чоннуң аразында харылзажыр дылының ужур-дузанын медрес билири (2010 чылдың чизези-биле тыва дылда ниитизи-биле 250 муң кижги чугаалажып турар);

- дылдың, эң ылаңгыя тыва дылдың, гуманитарлыг эртемнер системазынга болгаш ниити өөредилгеде ээлеп турар туружун болгаш ужур-дузанын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээдип алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганын, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунун болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунун болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

Доозукчу дараазында чүүлдерни чедип алыр аргалыг болур:

- *чугааның тургустунган байдалга таарымчалыын болгаш ооң түңнелинде чедип алыр дээн чүүлүнүң боттанганын азы боттанмаанын сайгарып билири; чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медеп билир болгаш ону тайылбырлаары;*

- *бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрниң шын, таарымчалыг ажыглаттынганын хайгааран, аңаа үнелелди бээри;*

- *дылдың онзагай талаларын эскерип, танып билири;*

- *конспект, үнелел, тезис, реферат, статья, рецензия, илеткел, очерк, шынзыдылга, резюмени бижшири, интервьюну кылыры;*

- *сагыш-сеткилин, бодалдарын, күзелдерин тода илередирде, чугааны шын ажыглаары;*

- *амыдыралчы болгаш номчулга талазы-биле дуржулгазын ажыглавышаан, янзы-бүрү хевирниң сайгарылгаларынга киржир, бодунуң туружун илередир болгаш ону бадыткаары;*

- сөстүң тургустунганын тайылбырлап, төрөл сөстөрни тургузуп билири;
- сөстүң утказын болгаиш шын бижилгезин тайылбырлаары-биле ооң канчаар тывылганын билири;
- бодунуң өөредилгезинге сорулгаларны салыр, оларны боттандырап дээш, өөредиглиг болгаиш угаап шиңгээдир кандыг ажылдарны кылырын тодарадыры, таарымчалыг байдалдарны тургузар, сонуургалдарынсайзырадыры;
- сорулгаларны чедип алыр дээш, боду планнарны тургузар, өөредиглиг болгаиш угаап шиңгээдир ажылдарның чорудулгазын шиитпирлээринге эң-не чедингир аргаларны медеделдиг ишлиири.

ЭРТЕМНИҢ КОЛ УТКАЗЫ

Коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри. Диалог, диалогтуң хевирлери (хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, кайы-бир кижини чугааже хаара тудары, бодал солчуру дээш о.ө.).

2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медеREP билири; аас болгаш бижимел чугааның үлегерлерлерин сайгарары. Диалог болгаш монологту ылгап билири. Оларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын (монологтуң хевирлери); хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып орап кижизин чугаа чорударынче кыйгырары, өске кижини-биле бодал солчуру дээш о.ө. (диалогтуң хевирлери). Монолог биле диалогтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуштур ажыглаптары. Харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында чугааның сорулгазын болгаш чылдагааннарын дамчыдып билири. Албан езулуг азы хостуг (албан черинде эвес, а эш-өөрү, чоок улузу-биле кады) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижири.

Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижиринің культуразы.

2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин ажыглаары. Сөзүглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелинің утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру, өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзүглелинің утказын (долузу-биле, кысказы-биле азы шилип тургаш) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзүглел – чугаа чорудулгазының бир хевири (чогаалы). Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектеринин тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектеринин грамматика талазы-биле харылзаалы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнген уткалыгы). Сөзүглелдин темазы, кол бодалы. Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы).

Сөзүглелдин кезектеринин болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзацтың сөзүглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру.

Чугааның утка болгаш хүлээлгезинин аайы-биле янзылары: чурумал, тоожуушкун, угаап боданышкын. Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижири (аннотация).

2. Сөзүглелдин темазын, кол бодалын, тургузуун болгаш чугааның янзызының аайы-биле сайгарары. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелдин утказының аайы-биле, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзүглелдерни тургузары.

Сөзүглел тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалы, темага дүүшкээ дээш о.ө.). Сөзүглелди үнелээри болгаш хоюглаары.

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыглаттынар жанрлары: эртем (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чүве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).

2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзүглелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле дүүштүрүп, деңнээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыннадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бүрү барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде күрүне дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хүлээлгелери.

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдүүн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөриниң хевирлери, жаргоннар.

Дыл эртеминиң кол кезектери.

Тыва дыл эртеминиң шинчилекчилери.

2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бүрү функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Түрк дылдарның бөлүктөрүн, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чүүлдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Чугаа органнары, оларның ажылы болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Үн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес үннер, оларның тургустунары.

Ажык үннер, оларның адаттынарының аайы-биле бөлүктөрү: кыска, узун болгаш өк-биле адаар. Өк-биле адаар ажык үннерниң шын бижилгези.

Мурнуу болгаш арты одуругнуң (чымчак болгаш кадыг) ажык үннер. Ажык үннерниң аяннажылгазы, ооң ужур-дузазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар.

Ажык эвес үннер, оларның бөлүктээшкини: 1) ыыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле: ыыткыр, дүлей болгаш аяар; 2) адаарының күженишкининиң аайы-биле: күштүг, кошкак, эң кошкак (сонорлуг үннер).

Ажык эвес үннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кирир аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери.

2. Сөс иштинде үннүң утка ылгаар шынарларын медресеп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерни; кадыг болгаш чымчак ажык үннерни; ыыткыр, дүлей ажык эвес үннерни; кошкак, күштүг, эң кошкак азы сонантылар (сонорлуг) үннерни аңгылаары.

3. Транскрипция дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.

Чугаа үезинде болу бээр үн өскерилгелерин литературлуг нормага дүүштүр адаары. Шын адалганың дүрүмнеринге хамаарыштыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика.

1. Графיקаның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Ниитилелдиң амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы. Бижиктиң хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавит. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу. Үннер болгаш үжүктөрниң сан талазы-биле дүгжүп база дүүшпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес үннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии үжүктөрни демдеглээри.

2. Кижини төрөлгөтөнниң амыдыралының төөгүзүңгө бижиктиң ужур-дузазын медресеп билири. Сөстүң үн болгаш үжүк тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээн кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы.

1. Морфемиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстөрниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстүң грамматиктиг хевирин өскерттир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстүң утказынга чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрөл сөстөр.

Дазылда дүлей үннерниң ыткыр хевирин-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылгасының дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгасының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры; хурааңгайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылгасының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чүге сөстүң уткалыг кезээ болурун медресе билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузанын билири. Сөстү утказының болгаш чогаадылганының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылганының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстүң тургузуунун болгаш чогаадылганының аайы-биле сайгарылганын кылыры. Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылганынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылганының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртемниң кезээ болуру. Сөс – дылдың эн чугула кезии (единицазы). Сөстүң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илерединге ужур-дузаны. Кижиниң сөс курлавыры ооң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деннелиниң көргүзүү болуру.

Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер; сөстүң дортболгаш доора уткалары. Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстер) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстер), оларның ужур-дузаны, кол бөлүктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунун аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика, ооң кол бөлүктери. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр үлегерлеттинген сөстер. Тыва дылдың этимологтуг словарының дугайында.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлүктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстер.

Лексиканың стиль аянныг болу бээри (ном болгаш чугаа стили).

Фразеологияның дыл эртемниң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словарьлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьлары, оларның төрөөн дылдың байлаан шингээди алырынга ужур-дузаны.

Лексикология болгаш фразеологияның чурумалдыг аргалары.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медегеп билири.

Идепкейлиг болгаш идепкейлиг эвес сөс курлавырының ажыглалының база тывылган угунуң болгаш стилистиктиг аянының аайы-биле тыва дылда сөс курлавырын аңгылаары.

Харылзажылганың сорулгазы болгаш байдалынга дүүштүр сөстөрни болгаш сөс каттыжышкыннарын чөп ажыглаары. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында сөстөрни чугааның аянынга, байдалынга таарыштыр ажыглаанын үнелээри.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыры.

Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан (тайылбыр, фразеологтуг, этимологтуг, очулга, терминнер словарьлары) херек медээни тып, шилип билири болгаш янзы-бүрү ажыл-агыйның кайы-даа адырынга шын ажыглаары.

10 кезээ. Морфология

1. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру.

Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлүктерге чарары, ооң барымдаалары.

Тускай чугаа кезектери. Чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү (болгаш ооң грамматиктиг хевирлери), өттүнүг сөстери, наречиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг, синтаксистиг демдектери.

Дузалал чугаа кезектери болгаш оларның синтаксистиг ужур-дузазы.

Аян сөстери.

2. Грамматиктиг, морфологтуг демдектеринден болгаш синтаксистиг ролундан чугаа

кезектерин танып билири. Чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыры. Тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр чугаа кезектерин шын ажыглаары.

Морфология талазы-биле билиглерин болгаш кылып билир чүүлдерин херек кырында шын бижилгеге ажыглаары.

11 кезээ. Синтаксис

1. Синтаксистиң грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиң кезии болуру.

Сөс каттыжышкыннары, оларның бөлүктери. Сөс каттыжышкынында сөстөрниң холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Домак. Сорулгазының болгаш эмоционалдыг байдалының аайы-биле домактарның хевирлери. Домактың предикаттыг төвү. Чугула болгаш ийи черге кежигүннери, оларның илереттинери.

Бөдүүн домактарның тургузуунуң аайы-биле янзылары: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан. Долу болгаш долу эвес бөдүүн домактар.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлери.

Нарынчыттынган домактар. Чаңгыс аймак кежигүннер, тускайлаан кежигүннер, адалгалар, кирилделер, причастиелиг болгаш деепричастиелиг база деннелгелиг бөлүглелдер-биле нарынчыттынары.

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары.

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Тайылбыр домактарның янзылары.

Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары.

2. Сөс каттыжышкынының болгаш домактарның синтаксистиг сайгарылгазын шын кылыры. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын ажыглаанын хайгаараары болгаш үнелээри. Синтаксис талазы-биле алган билиглери херек кырында ажыглаары. Домакка бижик демдектерин сагыыры.

12 кезээ. Чугаа культуразы

1. Чугаа культуразының дыл эртемниң кезээ болуру. Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери. Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьларының (очулга словарьлары, тайылбыр словарь, орфографтыг словарь...) тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээди алырынга ужур-дузазы.

2. Тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдири болгаш оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң чугаалаан чүүлүн эди билири. Тыва дылдың словарьлары-биле ажылдап, оларны ажыглап билири.

13 кезээ. Шын бижилге: орфография болгаш пунктуация

1. Орфография дугайында билиг. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар: тыва дылдың үннери болгаш оларның үжүктери; дазыл азы дөске

немешкен кожумактарны шын бижиири; үлегерлеттинген сөстөрни шын бижиири; тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бижиир дөстөрни шын бижиири. ь болгаш ь демдектерни шын бижиири. Улуг болгаш бичии үжүктөрни ажыглаары. Сөстү көжүрериниң чуруму.

Тыва дылдың орфографтыг словары болгаш тайылбыр номнар.

Пунктуация. Тыва дылда пунктограммалар, кол бөлүктери: нарынчыттынган болгаш нарын домактарда бижик демдектери; дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери. Домактарның чугаалаар сорулгазы болгаш эмоционалдыг байдалының аайы-биле хевирлеринге чогуур бижик демдектери. Ийи-үш бижик демдектериниң чаңгыс домак иштинге таваржы бээри, оларны шын ажыглаары.

2. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни шингээдири. Бижимел чугаага кол орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыры. Сөстүң шын бижилгезин тодарадырда, сөс тургузуунга болгаш фонетиктиг, морфологтуг сайгарылгаларга даяныры. Домакка бижик демдектерин салырда, грамматиканың дүрүмнерин болгаш үн аянын сагыыры.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шиитпирлээрде, орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Чоннуң төрөөн дылының ооңкультуразыболгаш төөгүзү-биле сырый холбаалыы. Тыва эвилең-ээлдек чугаа (этикет), ооң кол негелделери.

2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы синниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгүлүг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргүскен чамдык сөстөрниң болгаш чугааларның тывылган төөгүзүнүң дугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның дүрүмнерин өөредилгениң ажил-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

ЧИЖЕК ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

Чижек программада бердинген материал чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а уругларның улус-биле харылзажып билириниң аргаларынче кол

кичээнгейни угландырып турар. Курстун кезек бүрүзү үш аңгы блоктан (бөлүк) тургустунган:

1. Дыл болгаш чугаа болушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртеминиң (азы лингвистиктиг) билиглер, оларның даңзызы бердинген.

2. Өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларындан (УУД) ук билиглерни өөредирде, өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбырын киирген.

Чижек темалыг планнаашкында өөреникчилерниң коммуникативтиг компетенциязын дылдың кезектериниң бүгү-ле адырларынга класс бүрүзүңгө чергелештир чедип алыр. Лингвистиктиг тема бүрүзү «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Чугаа сайзырадылгазы» деп кезектер-биле кады бердинген. Чижээлээрге, 5 класска дылдың «Лексика» кезээн чугаа культуразы, чугаа сайзырадылгазы-биле; «Фонетика» кезээн орфоэпия болгаш чугаа сайзырадылгазы-биле каттай өөредир. Янзы-бүрү темаларга, хевирлерге сөзүглелдерни тургузар, чогаадыкчы ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин чугаа сайзырадылгазының кичээлдери кылдыр чорудар.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

5 класс

Эге	Кичээлдин темазы	Кичээл дугаары	Бажынга ажыл	План-биле	Эрттир. хүнү
Эге класска өөрөнгенин катаптаары	Дыл – кижилерниң харылзажырының кол чепсээ.	1	Ш.Ч.Саттың "Төрөөн дылымга йөрээлин" шээжилээр.		
	Ч.С.К. Чогаадыг «Чай – солун үе»	2			
	Сөстүң тургузуу: дазыл, чогаадылга кожумаа, өскертилге кожумаа.	3	Сөстөрниң тургузуун сайгарар		
	Үннер болгаш үжүктөр.	4	Сөстөрниң фонет. сайг.кылыр		
	Чугаа кезээ - чүве ады.	5	3 ч.а. морф. сайг.кылыр		
	Чугаа кезээ - сан ады.	6	3 с.а. морф. сайг.кылыр		
	Чугаа кезээ - арыннын ат орну.	7	3 а.о. морф. сайг.кылыр		
	Чугаа кезээ - кылыг сөзү.	8	3 к.с. морф. сайг.кылыр		
	Ч.С.К. Эдертиг «Джо»	9	План тургузар		
Частырыглар-биле ажыл	10	Чугаа кезектеринге морф. сайг.кылыр			
Лексика болгаш чугаа культуразы	Лексика дугайында билиг.	11	"Ие дылымны" шээжилээр		
	Сөстүң лексиктиг утказы.	12	Арын 13, Мерг.10		
	Тайылбырлыг словарь дугайында	13	Арын 16, Мерг.16		
	Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.	14	Арын 19, Мерг.22		
	Сөстүң дорт болгаш доора уткалары.	15	Арын 23, Мерг.30		
	Омонимнер.	16	Арын 26, Мерг.35		
	Лексиканың темалыг бөлүктөрү.	17	Арын 29, Мерг.40		
	Синонимнер.	18	Арын 34, Мерг.55		
	Антонимнер.	19	Арын 37, Мерг.61		
Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.	20	Арын 41, Мерг.72			

	Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжышышкыннары.	21	Арын 47, Мерг.81		
	Лексикага катаптаашкын.	22	3 сөстүң лекс. сайг. кылыр		
	Хыналда ажыл	23			
	Частырыглар-биле ажыл	24			
Фонетика, орфография болгаш чугаа культуразы	Фонетика дугайында ниити билиг. Чугаа органнары болгаш чугаа үннери.	25	Монологка белеткенир		
	Ч.С.К. Грамматиктиг чогаадыг «Лексика деп чүл?»	26	Арын 54, Мерг.97		
	Артикуляция болгаш транскрипция дугайында эге билиг.	27	Дүрүм катаптаар		
	Дылдың үн системазы: ажык болгаш ажык эвес үннер. Ажык үннерниң бөлүктээшкени.	28	Арын 59, Мерг.109		
	Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстер, оларны шын бижири.	29	Арын 62, Мерг.115		
	Й үннүг ажык үжүктөр (я, е, ё, ю), оларны шын бижири болгаш ажыглаары.	30	Арын 68, Мерг.126		
	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени. Дүлей, ыткыр, аяар а.э.ү.	31	Арын 70, Мерг.130		
	Күштүг, кошкак болгаш эң кошкак а.э.ү.	32	Арын 71, Мерг.132		
	Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири.	33	Арын 74, Мерг.139		
	Т-Д, П-Б деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири.	34	Арын 76, Мерг.143		
	Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурumu. Сөске ажык эвес үннерниң дөмейлежири.	35	Арын 80, Мерг.151		
	Ч.С.К. Эдертиг	36			
Графика, орфоэпия болгаш чугаа культуразы	Графика, ооң хевирлери. Алфавит. Ъ болгаш Ь демдектерни хереглээри.	37	Арын 83, Мерг.154		
	Сөс иштинге ажык э. ү. ыткыр болгаш дүлей хевирлериниң солчуру, кожумак немежир чурumu.	38	Арын 87, Мерг.162		
	Слог болгаш ооң хевирлери. Сөстү көжүрериниң чурumu. Ударение дугайында билиг.	39	Арын 89, Мерг.167		
	Орфоэпия дугайында билиг. Тыва орфоэпияның чугула айтырыглары.	40	Арын 91, Мерг.170		
	Фонетикага катаптаашкын.	41	2 сөстүң фонет. сайг. кылыр		
	Хыналда ажыл	42			
	Частырыглар-биле ажыл	43			

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Орфография.	Сөстүн уткалыг кезектери (морфемалар)	44	Таблица кылыр		
	Сөстүн дазылы болгаш кожумактары.	45	Арын 95, Мерг.179		
	Сөстүн дөзү болгаш өскертилге кожумактары. Укталган, укталбаан дөстөр.	46	Арын 99, Мерг.187		
	Сөс чогаадылгазы.Морфологтуг (кожумактыг) арга.	47	Арын 99, Мерг.190		
	Ч.С.К. Чурук-биле чогаадыг.	48	Арын 103, Мерг.198		
	Синтаксистиг арга-биле чаа сөстү чогаадыры.	49	Арын 108, Мерг.210		
Морфология болгаш орфография. Чугаа культуразы	Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга катаптаашкын.	50	Арын 109, Мерг.213		
	Чугаа кезектери.	51	Таблица кылыр		
	Чүве адынын утказы болгаш грамматиктиг демдектери.	52	Арын 114, Мерг.218		
	Тодаргай болгаш туугай чүве аттары.	53	Арын 117, Мерг.225		
	Хуу болгаш ниити чүве аттары. Хуу чүве аттарын шын адаары, бижири.	54	Арын 121, Мерг.231		
	Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери.	55	Арын 126, Мерг.241		
	Чүве аттарының саннары. Оларның кожумактарын шын бижири.	56	Арын 129, Мерг.249		
	Чүве аттарының хамаарылга хевири болгаш ооң кожумактары. Оларның кожумактарын шын бижири.	57	Арын 136, Мерг.266, 274		
	Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири.	58	Арын 145, Мерг.285		
	Ч.С.К. Эдертиг.	59			
	Чүве аттарының падежтерге өскерлири.	60	3 сөстү падежтерге өскертир		
	Чүве аттарының падеж кожумактарын шын бижири.	61	Арын 171, Мерг.344		
	Үлегерлеп алган сөстөрнүн сан, падеж хевирлерин шын бижири.	62	Арын 173, Мерг.347		
	Чүве адынга катаптаашкын.	63	Ч.а. морф. сайг. Кылыр		
	Хыналда ажыл	64			
	Ч.С.К. «Мээң төрээн черим» деп темага чурумалды бижири.	65	Частырыглар-биле ажыл		
	Д.а.-нын утказы болгаш грамматиктиг демдектери	66	Арын 183, Мерг.364		
	Демдек аттарының бөлүктери болгаш чогаадылгазы.	67	Арын 185, Мерг.367		
	Шынарының демдек аттары, оларның чадалары.	68	Арын 190, Мерг.375		
Демдек аттарының темалыг бөлүктери	69	Арын 190, Мерг.386			

	Хамаарылганың демдек аттары.	70	Арын 199, Мерг.393		
	Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.	71	Арын 204, Мерг.404 (1,2 домактар)		
	Демдек адынга катаптаашкын.	72			
	Хыналда ажыл	73			
	Частырыглар-биле ажыл	74			
	Сан адының утказы.	75	Арын 209, Мерг.415		
	Сан адының морфологтуг тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттары.	76	Арын 211, Мерг.420		
	Сан аттарының бөлүктери. Түң сан ады.	77	Арын 216, Мерг.430		
	Аңгылаар, чоокшуладыр сан аттары.	78			
	Чыыр, дугаар сан ады.	79	Арын 219, Мерг.436		
	Ч.С.К. Чогаадыг " Час - чылдың бир үези "	80	Арын 222, Мерг.441		
	Сан аттарының домакка хүлээлгелери.	81	Арын 225, Мерг.448		
	Сан адының нарын сөстөр тургузары болгаш быжыг сөс катт. киржилгези.	82	Арын 228, Мерг.453		
	Сан адын чугаага шын ажыглаары.	83	Арын 235, Мерг.467		
	Сан адынга катаптаашкын.	84	С.а. морф. сайг. кылыр		
	Ч.С.К. Эдертиг.	85			
Синтаксис	Сөс каттыжыышкыны.	86	Арын 239, Мерг.474		
	Сөс каттыжыышкының грамматиктиг уткалары, ооң холбаалары.	87	Арын 241, Мерг.478		
	Каттыжылга холбаазы.	88	Арын 242, Мерг.482		
	Хамааржылга холбаазы.	89	Арын 245, Мерг.486		
	Башкарылга холбаазы.	90	Арын 249, Мерг.493		
	Сөс каттыжыышкыннарынга катаптаашкын.	91	3 сөс катт. сайгарар		
5-ки класска өөрөнгенин катаптаары	Ч.С.К. Чогаадыг "Меңээ солун болган тема"	92			
	Бижээн чогаадыгларга сайгарылга.	93	Арын 10-48 катаптаар.		
	Лексика.	94	Арын 51-77, 3 сөстүң лекс. сайг. кылыр		
	Фонетика болгаш орфография.	95	Арын 81-91, 3 сөстүң фонет. сайг. кылыр		
	Графика болгаш орфоэпия.	96	1-1 лекс., фонет. сайг. кылыр		

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы.	97	Арын 92-110, 3 сөстүң морфем. сайг. кылыр		
Морфология болгаш орфография.	98	Арын 111-141, 3 сөстүң морф. сайг. кылыр		
Синтаксис.	99	Арын 237-251, 2 домактың синт. сайг. кылыр		
Хыналда ажыл	100			
Частырыглар-биле ажыл	101			
Кичээл-викторина "Кайы-хире билир мен"	102			

6 класс

Кичээл дугаары	Кичээлдин темазы	Бажынга ажыл	План-биле	Эрттир. хүнү
1	Дыл – харылзажырының чугула чепсээ	§1. Мерг.		
2	Төрел дылдар дугайында билиг	§ 2.		
3	Фонетика болгаш орфоэпия. Орфография	§3. Лексиктиг сайгарылга		
4	Лексикага катаптаашкын	§4.		
5	Сөзүглелдер болгаш стильдер	§5.		
6	Чугаа стили	§ 6.		
7	Морфемика – дыл эртеминиң кезээ	§ 7.		
8	Төрел сөстөр	§ 8.		
9	Кожумактарның вариантылыг болуру	§ 9.		
10	Дөс дугайында билиг	§ 10. Мерг		
11	Хевир тургузар кожумактар	§ 11.		
12	Өскертилге кожумактары	§ 12. Мерг.		
13	Морфологтуг (кожумактыг арга)	§ 13.		
14	Синтаксистиг арга	§ 14. Мерг.		
15	Хурааңгайлаан сөстөр. Сөстүң морфемниг сайгарылгасы	§ 15.		

16	Хыналда диктант	Мерг.		
17	Частырыглар-биле ажыл.			
18	Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектери	§ 16. Мерг.		
19	Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	§ 17.		
20	Чүве адының чогаадылгазы	§ 18.		
21	Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери	§ 19.		
22	Чүве аттарының саны	§ 20. Мерг.		
23	Чүве адының хамаарылга хевири, ооң кожумактарын шын бижири	§ 21.		
24	Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	§ 22.		
25	Чүве адының падежтери. Адаарының падежи	§ 23.		
26	Хамаарыштыларының падежи	§ 24.		
27	Бээриниң падежи	§ 25. Катаптаар		
28	Онаарының падежи	§ 26. Катаптаар		
29	Турарының падежи	§ 27.		
30	Үнериниң падежи	§ 28. Мерг.		
31	Углаарының падежи	§ 29. Мерг.		
32	Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң сан, падеж кожумактарын шын бижири	§ 30. Мерг.		
33	Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы	§ 31. Мерг.		
34	Хыналда ажыл	Мерг.		
35	Демдек ады. Ооң утказы болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	§ 32. Мерг.		
36	Демдек аттарының темалыг бөлүктери. Кижилерниң аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн көргүскен демдек аттары	§ 33. Мерг		
37	Дириг амытаннарның аажы-чаңын, өң-чүзүнүн көргүскен демдек аттары	§ 34. Мерг.		

38	Чувелерниң янзы-бүрү ылгавыр талаларын көргүскен демдек аттары	§ 35. Мерг.		
39	Демдек адының чогаадылгазы. Морфологтуг арга	§ 36. Мерг.		
40	Демдек адының чогаадылгазы. Синтаксистиг арга	§ 37. Сөзүглел-биле ажыл		
41	Демдек адының уткалыг бөлүктери. Шынарның демдек аттары	§ 38.		
42	Шынарның демдек адының чадалары. Өйүндө чада. Кошкадыр чада	§ 39.		
43	Шынарның демдек адының күштелдирер чадазы	§ 40.		
44	Хамаарылганың демдек ады	§ 41. Мерг.		
45	Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы	§ 42. Мерг.		
46	Демдек адынга катаптаашкын. Демдек адын чугаага ажыглаары	§ 43. Мерг.		
47	Хыналда ажыл	Мерг		
48	Сан адының утказы	§ 44. Мерг.		
49	Сан адының тургузуунуң болгаш утказының аайы-биле бөлүктери	§ 45. Катаптаар		
50	Сан адының синтаксистиг хүлээлгези	§ 46.		
51	Сан адының нарын сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжышкыннары тургузарынга киржилгези	§ 47. Мерг.		
52	Сан адын чугаага ажыглаары	§ 48. Мерг.		
53	Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрниң ажыглалы	§ 49. Мерг.		
54	Сан адының морфологтуг сайгарылгазы	§ 50. Катаптаар		
55	Сан адынга катаптаашкын	§ 51. Мерг.		
56	Хыналда ажыл	Мерг		
57	Ат оруннарының утказы болгаш грамматиктиг демдектери	§ 52.		
58	Ат орнунуң бөлүктери. Арынның ат оруннары	§ 53. Катаптаар.		
59	Айтылганың ат оруннары. Айтырыгының ат оруннары	§ 54. Мергежилге		

60	Тодаргай ат оруннары	§ 55. Мергежилге		
61	Тодаргай эвес ат оруннары, оларны шын бижири	§ 56. Мергежилге		
62	Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазы	§ 57. Мергежилге		
63	Ат оруннарынга катаптаашкын	§ 58. Мергежилге		
64	Тыва улустуң чугаа этикеди Чугаа чорудулгазының хевирлери. Аас чугаа	§ 59. Мергежилге		
65	Бижимел чугаа Сөзүглелдин тодаргай болгаш элдээрткен утказы	§ 61. Мергежилге		
66	Сөзүглелдин тодаргай болгаш элдээрткен утказы Угаап боданыышкын	Мергежилге		
67	Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары	Мергежилге		
68	Түңнел кичээл	Катаптаар.		

7 класс

Кичээл дугаары	Кичээлдин темазы	Бажынга ажыл	План-биле	Эрттир. хүнү
1	Тыва дыл - күрүне дылы.			
2	Тыва дыл - тыва чоннуң өнчүзү			
3	Литературлуг дылдың стильдери	Мерг.		
4	Морфология болгаш синтаксиске катаптаашкын	3 сөстүң тургузуун сайгарар		
5	Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери	Мерг.		
6	Кылыг сөзүнүң утказы, грамматиктиг хевирлери	2 домактын синт.сайг.кылыр.		
7	Кылыг сөзүнүң уткалыг бөлүктери.			
8	Кылыг сөзүнүң дөзү			
9	Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы			

10	ЧС. Чогаадыг "Ынак хоорайывыс арыг турзун"	Чедир бижиир		
11	Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери	Сөзүглел тургузар.		
12	Кылыг сөзүнүн болур болгаш болбас хевирлери	Сөзүглел тургузар.		
13	Кылыг сөзүнүн болур болгаш болбас хевирлери	Сөзүглел тургузар.		
14	Кылыг сөзүнүн залогтары	Сөзүглел тургузар.		
15	Болдуруушкун залогу. Болчуушкун залогу	Сөзүглел тургузар.		
16	Эгидишкин залогу. Качыгдаашкын залогу	Мерг.		
17	Кылыг сөзүнүн видтери. Тодаргай эвес вид. Доозулган вид			
18	Дагыннаан вид. Болбастаар вид	Мерг.		
19	Ритмиктиг вид. Дүрген вид	§		
20	Причастие – кылыг сөзүнүн тускай хевири.	§		
21	Эрткен үениң причастиези	Катаптаар.		
22	Келир үениң причастиези	Мерг.		
23	Болгалак үениң причастиези. Болгу дег үениң причастиези	Мерг.		
24	Хыналда диктант			
25	Частырыглар-биле ажыл	Мерг.		
26	Деепричастие – кылыг сөзүнүн өскерилбес тускай хевири	§		
27	Кожаланчак деепричастие	Мерг.		
28	Катгышкак деепричастие	§		
29	Эрткен деепричастие. Болбас деепричастие	Синтаксистиг сайгарылга		
30	Үдекчи деепричастие. Кызыгаарлаар деепричастие	Мерг		
31	Кылыг сөзүнүн наклонениелери	Мерг.		
32	Болуушкун наклонениези, ооң үелери. Эрткен үези	Ар.		
33	Хыналда диктант	Катартаар.		
34	Частырыглар-биле ажыл	§		
35	Болуушкун наклонениезинин амгы үези	§		
36	Болуушкун наклонениезинин келир үези	Синтаксистиг сайг		
37	Дужаал наклонениези	Мерг.		
38	Даар наклонениези	Синтаксистиг сайг		

39	Чөпшээрел наклонениези. Кызыгаарлаар наклонениези.	Мерг.		
40	Кылыг сөзүнүң морфологтут сайгарылгазы	Мерг.		
41	Кылыг сөзүңгө катаптаашкын	Мерг.		
42	Бот ажыл	Катаптаар		
43	Частырыглар-биле ажыл.	Мерг.		
44	Өтгүнүг сөстөр	Дүрүм катаптаар		
45	Өтгүнүг сөстөрнүң ажыглалы	§		
46	Хыналда ажыл.	Мерг.		
47	Частырыглар-биле ажыл.	Мерг.		
48	Наречиелернүң чогаадылгазы, оларны шын бижири	Хыналда ажылга белеткенир		
49	Наречие тургузар өске аргалар	Синт.сайгарылга		
50	Үениң наречиези			
51	Туруштуң наречиези	Синтаксистиг сайг.		
52	Сорулганың, чылдагаанның наречиелери	Мерг.		
53	Кылдыныг аргазының наречиези	§		
54	Хемчегниң наречиези	Мерг.		
55	Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	Мерг.		
56	Наречилернүң морфологтут сайгарылгазы	Мерг.		
57	Хыналда диктант	Мерг.		
58	Частырыглар-биле ажыл	Синтаксистиг сайг		
59	Дузалал чугаа кезектери. Эвилелдер. Чагырыштырбас эвилелдер			
60	Чагырыштырар эвилелдер.	Дурумнерни катаптаар		
61	Эвилелдернүң морфологтут сайгарылгазы	§ 3		
62	Эдеринчилер болгаш дузалал аттар			

63	Эдеринчилерни өске чугаа кезектеринден ылгаары	Мерг.		
64	Эдеринчилерниң морфологтуг сайгарылгазы.	Мерг.		
65	Артынчылар.	§		
66	Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири	Катаптаар		
67	Аян сөзү	Мерг.		
68	Аян сөстерииниң морфологтуг сайгарылгазы	§ 34		
69	Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстериин чугаага ажыглаары	Синтаксистиг сайг		
70	ЧС. Чогаадыг "Ынак хоорайывыс арыг турзун"	Сайгарылга		
71	Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы Сөзүглел дугайында билиг	Морфологтуг сайг		
72	Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы.	Синтаксистиг сайг		
73	Сөзүглелдерниң янзылары. Тоожушкун	Морфологтуг сайг		
74	Чурумал	Морфологтуг сайг		
75	Угаап боданыышкын	Синтаксистиг сайг		
76	ЧС. Чогаадыг "Тыва дылым келир үеде салым-чолу"	Синтаксистиг сайг		
77	Диалогту аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	Синтаксистиг сайг		
78	Диалогту аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	Катаптаар		
79	Чугаа культуразынга катаптаашкын	Синтаксистиг сайг		
80	Хыналда диктант	Синтаксистиг сайг		
81	Частырыглар-биле ажыл	Синтаксистиг сайг		
82	Кылыг сөзү.	Синтаксистиг сайг		
83	Наречие.	Синтаксистиг сайг		
84	Өтүнүг сөстер	Катаптаар		
86	Дузалал чугаа кезектери	§ 35		
87	Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы	Мергежилге		
88	Эдеринчилер	Мергежилге		
89	Артынчылар	Мергежилге		
90	Аян сөстери	Мергежилге		
91	Эдертиг бижиирнге белеткел	Синтаксистиг сайг		
92	Эдертигни бижири.	Мергежилге		

93	Сөзүглел-биле ажыл	Синтаксистиг сайг		
94	Сөзүглел-биле ажыл	Катаптаар		
95	Диктант	§		
96	Частырыглар-биле ажыл	§		
97	Сөзүглел-биле ажыл	Дурумнер өөренир.		
98	Сөзүглел-биле ажыл	Мергежилге		
99	Сөзүглел-биле ажыл	Мергежилге		
100	Сөзүглел-биле ажыл	Катаптаар		
101	Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары	Катаптаар		
102	Туннел кичээл	Катаптаар		

8 класс

Кичээл дугаары	Кичээлдин темазы	Бажынга ажыл	План-биле	Эрттир. хүнү
1	Төрөөн дылдарны камгалап- кадагалаары	Конспекк, ар. 3		
2	Тыва дыл болгаш улустуң аас чогаалы	Мергежилге		
3	Тыва дыл – чечен чогаалдың дылы	Мергежилге		
4	Чечен чогаал стили	Мергежилге		
5	Кылыг сөзү	Мергежилге		
6	Наречие. Өттүнүг сөстөр	Мергежилге		
7	Дузалал чугаа кезектери	§		
8	Сөзүглел	Катаптаар		
9	Сөс каттыжышкынының грамматиктиг уткалары	Мергежилге		
10	Сөс каттыжышкыннарының өзек сөзүнүң айы-биле бөлүктөрү	Мергежилге		
11	Сөс каттыжышкыннарының холбаалары. Башкарылга холбаазы	Мергежилге		
12	Хамааржылга холбаазы	Мергежилге		
13	Каттыжылга холбаазы	§		
14	Сөс каттыжышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазы.	Дурумнер катаптаар		
15	Хыналда диктант	Мергежилге		

16	Частырыглар-биле ажыл	§		
17	Бөдүүн домак дугайында билиг	Мергежилге		
18	Ийи составтыг домактар.	Мергежилге		
19	Кол сөс, ооң илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери	Мергежилге		
20	Сөглекчи, ооң илереттинери	Мергежилге		
21	Сөглекчинин хевирлери. Кылыг сөстүг сөглекчилер	Мергежилге		
22	Составтыг ат сөстүг сөглекчилер	Мергежилге		
23	Кол сөс биле сөглекчинин аразында тире	Мергежилге		
24	Сөглекчинин составында модальдыг сөстөр	Мергежилге		
25	Ч.С.Эдертиг бижииринге белеткел	Чедир бижиир.		
26	Ч.С. Эдертигни бижири	Катаптаар		
27	Домактын ийиги черге кежигүннери	Мергежилге		
28	Немелде. Дорт болгаш доора немелделер, оларнын илереттинери	Мергежилге		
29	Тодарадылга ооң илереттинери. Капсырылга дугайында билиг	Мергежилге		
30	Байдалдар, оларнын утка аайы-биле бөлүктери	Мергежилге		
31	Үениң байдалы, ооң илереттинери	Мергежилге		
32	Кылдыныг аргазының, туруштуң байдалдары, оларнын илереттинери	Мергежилге		
33	Чылдагаанның, сорулганың байдалдары, оларнын илереттинери	Мергежилге		
34	Хемчегнин байдалы, ооң илереттинери	Мергежилге		
35	Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар	Мергежилге		
36	Бот ажыл	Катаптаар		
37	Чаңгыс составтыг домактар дугайында билиг. Ат домаа	Мергежилге		
38	Тодаргай арынныг домак	Мергежилге		
39	Тодаргай эвес арынныг домак. Ниити арынныг домактар	Мергежилге		
40	Арын чок домактар.	Мергежилге		
41	Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарнын сөзүглелдерге ажыглалы	Мергежилге		
42	Чаңгыс составтыг домактарнын синтаксистиг сайгарылгазы	Мергежилге		
43	Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг. Домак сөстөр	Мергежилге		
44	Нарынчыттыган домактар дугайында билиг	Мергежилге		
45	Домактын чаңгыс аймак кежигүннер дузазы-биле нарынчыттынары	Мергежилге		
46	Чаңгыс аймак кежигүннернин илереттинери	Мергежилге		

47	Чаңгыс аймак кежигүннерниң холбажыр аргалары	Мергежилге		
48	Чаңгыс аймак кежигүннерге бижик демдектери	Мергежилге		
49	Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери	Мергежилге		
50	Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери	Мергежилге		
51	Адалга	Мергежилге		
52	Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгалар.	Мергежилге		
53	Адалгаларны тускайлаары.	Мергежилге		
54	Кириилде сөстөр болгаш кириилде домактар дугайында билиг.	Мергежилге		
55	Хыналда диктант	Катаптаар		
56	Тускайлаан кежигүннүг домактар, оларның ужур-дузазы	Мергежилге		
57	Домактың делгеренгей кежигүннер-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери	Мергежилге		
58	Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей тодарадылгалар-биле домактың нарынчылтынары			
59	Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей байдал-биле домактың нарынчылтынары			
60	Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кежигүннер-биле домактың нарынчылтынары			
61	Деңнелгелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кежигүннер-биле домактың нарынчылтынары			
62	Домактың кириилде сөстөр болгаш кириилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери			
63	Чаңгыс кижиниң чугаазының янзылары. Тоожуушкун	Мергежилге		
64	Диалог, полилог болгаш монолог – чугааның хевирлери	Мергежилге		
65	Чыл дургузунда ооренгенин катаптаар	Мергежилге		
66	Хыналда диктант	Катаптаар		
67	Частырыглар-биле ажыл	Катаптаар		
68	Түңнел кичээл	Катаптаар		

9 класс

Кичээл дугаары	Кичээлдин темазы	Бажынга ажыл	План-биле	Эрттир. хүнү
1	8-ки класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын			
2	Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалы	Мергежилге		
3	Дылдың ниитилел амыдыралыга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери	Мергежилге		
4	Бижиктиң баштайгы хевирлери	Мергежилге		
5	Орхон-енисей бижиктери	Мергежилге		
6	Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалы	Мергежилге		
7	Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери	§		
8	Тыва дыл шинчилекчилери	Катаптаар		
9	Тыва дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери. Литературлуг дыл	Мергежилге		
10	Литературлуг эвес дыл	Мергежилге		
11	Тыва дыл – социал четкилерде	Мергежилге		
12	Дыл дугайында катаптаашкын	Мергежилге		
13	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	§		
14	Дорт чугаа болгаш авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери	Дурумнер катаптаар		
15	Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери	Мергежилге		
16	Цитата, аңаа бижик демдектери	§		
17	Дорт чугаалыг домактар болгаш цитаталарның сөзүглелдер тургузарыга ужур-дузазы	Мергежилге		
18	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга катаптаашкын	Мергежилге		
19	Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы			
20	Нарын домактарның бөлүктери			
21	Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары			
22	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң холбажыр аргалары			
23	Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан			

24	Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар			
25	Аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар			
26	Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы			
27	Хыналда ажыл			
28	Частырыглар-биле ажыл			
29	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу			
30	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарның холбажыр аргалары			
31	Үениң тайылбыр домаа			
32	Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары			
33	Немелдениң тайылбыр домаа			
34	Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери			
35	Тодарадылганың тайылбыр домаа			
36	Даар байдалдың тайылбыр домаа			
37	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа			
38	Сорулганың тайылбыр домаа			
39	Чылдагаанның тайылбыр домаа			
40	Деңнелгениң тайылбыр домаа			
41	Туруштуң тайылбыр домаа			
42	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа			
43	Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы			
44	Чагырышкан нарын домакка катаптаашкын			
45	Хөй кезектерлиг чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактар			
46	Нарын синтаксистиг конструкциялар			
47	Нарын домактарга бижик демдектери. Синтаксис болгаш пунктуацияга катаптаашкын			
48	Хыналда диктант			
49	Частырыглар-биле ажыл			

50	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери			
51	Сөзүглелдиң темазы, кол бодалы			
52	Сөзүглелдиң уткалыг кезектери (микротема).			
53	Абзац дугайында билиг			
54	Сөзүглелдиң планы. Тезис. Аннотация. Конспект			
55	Стилистика дугайында билиг			
56	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар			
57	Ном стили, ооң янзылары.			
58	Албан-херек стилиниң жанрлары.			
59	Публицистика стилиниң жанрлары. Солунга статья. Интервью			
60	Чугаа стилиниң жанрлары			
61	Чечен чогаал стили. Чечен чогаал дылы болгаш ооң онзагайы			
62	Лексиканың, грамматиканың стиль синонимнери			
63	Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы			
64	Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг			
65	Грамматиктиг нормалар. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар			
66	Сөзүглел-биле ажилдың хевирлери			
67	Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары.			
68	Түңнел кичээл			

ПРОГРАММАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ БОЛГАШ

МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүглүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүрген сайзырадыры-биле өөредилге шөлүнге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандыраар уjurлуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөредиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлериниң кылган ажылдарын көргүзүг материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштыраары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүглер, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөредилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүг материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаар. Өөредилге номнарынга методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажылдарның башкыга турары чугула.

Тыва дыл кичээлинге ажыглап болур интернет-курлавырлары

«Тываның чогаалчылар» сайтызы (www.picateli-tuvy.ru).

Национал школалар хөгжүдөр институттуң сайтызы (www.irnsh.ru).

Өөредилге номнарының электроннуг хевири: 5-6 класстар, 2018. (эде үндүрүлгелер: 5-6 кл 2014, 2015):

1. Бавуу-Сюрюн М.В., Сувандии Н.Д., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б., Сарыглар Ч.А. Тыва дыл. 5 класс. [Электроннуг ресурс]. Кирер адреси: <http://irnsh.ru/qwe/>

2. Бавуу-Сюрюн М.В., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б., Доржу К.Б. Тыва дыл. 6 класс. [Электроннуг ресурс]. Кирер адреси: <http://irnsh.ru/qwe/>

Нормативтиг документиленер:

- ФГОС основного общего образования. Стандарти второго поколения. // - М.: Просвещение, 2011. – 48 с.

- Фундаментальное ядро содержания общего образования. В.В. Козлова, А.М. Кондакова редакциязы-биле. М.: Просвещение, 2009. – 59 с. (Серия «Стандарты второго поколения»).

Концепциялар:

- Данилюк А.Я., Кондаков А.М., Тишков В.А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2010. – 21 с.
- Кенин-Лопсан М.Б., Салчак К.Б., Сундуй Г.Д., Шаалы А.С. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл: Изд-полиграф. отдел «Билиг» НШХИ, 2011. – 34 а.
- Концепция воспитания человека культуры в образовательных учреждениях Республики Тыва. ред. Шаалы А.С. 2-ги үндүрүлгө. – Кызыл: ИПО “Билиг”, 2003. – 31 а.

Орус дылдың программалары болгаш стандарттары:

- Примерные программы по учебным предметам. Русский язык. 5-9 класстар: проект. – 2-ги үндүрүлгө. – М.: Просвещение, 2010. – 112 а. (Серия «Стандарты второго поколения»)
- Русский язык. Рабочие программы. Предметная линия учебников Т.А. Ладыженской, М.Т. Баранова, Л.А. Тростенцовой и др. 5-9 кл. Пособие для учителей общеобразовательных учреждений. 12-ги үндүрүлгө, катап үндүргөн. М.: Просвещение, 2011. – 111 а.

Өөредилге-методиктиг литература:

- Доржу К.Б., Сувандии Н.Д., Хертек А.Б., Ооржак Б.Ч., Сарыглар Ч.А., Бавуу-Сюрюн М.В. Өөредилге ному “Тыва дыл” 5 класс. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 256а.
- Бавуу-Сюрюн М.В., Доржу К.Б., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б. Өөредилге ному “Тыва дыл”. 6 класс. – Кызыл: НШХИ, 2015. – 249 а.
- Монгуш Д.А., Доржу К.Б. Өөредилге ному “Тыва дыл” 6-7 класс. 4-кү үндүрүлгө. – Кызыл: Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ТНУЧ ., 2007. Өөредилге ному. – 278 а.

- Биче-оол М.Д., Монгуш Д.А., Бавуу-Сюрюн М.В., Ойдан-оол А.К. Тыва дыл. 8-9 класстар. Өөредилге ному. 4-кү үндүрүлгө. – Кызыл: ТНУЧ, 2006. – 238 а.

- Доржу К.Б. Төрээн (тыва) дылдың морфологиязынга мергежилгелер чыындызы. Өөредилге ному. – Кызыл: ТывКУ, 2016. – 163 а.

- Салзынмаа Е.Б. Сопоставительная грамматика тувинского и русского языков. – Кызыл: РИО ТывКУ, 2008. – 91 с

- Сувандии Н.Д., Бавуу-Сюрюн М.В., Доржу К.Б., Ооржак Б.Ч., Хертек А.Б. 9-ку класстың доозукчуларының тыва дылда түңнел күрүне шылгалдаларының (чаа хевир-биле) чижек онаалгаларының чыындызы. - Кызыл: НШХИ, 2014. – 63 а.

Тыва дылда стандарттар болгаш программалар:

- Ойдан-оол А.К., Сат Ш.Ч., Н.Д. Сувандии. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы. 5-11 классы. Күрүне стандарты. Өөредилге программалары. – Кызыл, 2008. – 88 а.

- Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң Күрүне стандартының национал-девискээр кезээ. НШХИ үндүрүлгези. – Кызыл: ТНУЧ, 2006. – 263 а.

- Доржу К.Б. Тыва дыл болгаш чогаалды 8-11 класстарга хандыр өөредириниң шенелде программазы. – Кызыл: НШХИ, 2005. – 56 а.

Методиктиг сүмелер, справочниктер:

- Бавуу-Сюрюн М.В., Куулар Ч.К. Тыва дылдың лексиказынга факультативтер. Өөредилге-методиктиг удуртулга. - Кызыл: Типография КЦО «Аныяк», 2005. 116 с.

- Дээди өөредилге черинге тыва дылдың башкылаашкыны. – Кызыл: РИО ТывКУ, 2008. – 97 а.

- Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. 1-ги үндүрүлгө. – Кызыл: ТНУЧ, 2002. – 272 ар.

- Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. Ред. Д.А. Монгуш. №2. – Кызыл: Республиканың типографиязы, 2001. – 64 а.

- Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч., Ооржак С.Т-С. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. – Кызыл: ТНУЧ, 2003. – 245 а.

Тыва дылдың словарьлары:

- Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: үндүрүлгези Н.Ф.Катанов аттыг ХакКУ, 2004
- Орус-тыва словарь / Ред. Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 660 а.
- Тыва дылдың орфографтыг словары. Эдилгелиг болгаш немелделиг 5-ки үндүрүлгези. – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1967. – 445 ар.
- Тыва дылдың тайылбыр словары. Ред. Д.А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 с. (Т.І:А–Й).
- Тыва дылдың тайылбыр словары. Ред. Д.А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2011. – 798 с. (Т.ІІ:К–С).
- Тыва-орус словарь. Ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 648 с.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). – Новосибирск: Наука, 2002.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). – Новосибирск: Наука, 2003.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). – Новосибирск: Наука, 2004.
- Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том IV. (П-С). – Новосибирск: Наука, 2011.

